

Kirjakauppias Pietari Joosef Väänäsen verkostot ja elämäntyö pietistisen lukukulttuurin edistäjinä Savo-Karjalassa

OLLI VIITANIEMI

TIIVISTELMÄ Pietari Joosef Väänänen (1784–1846) oli Savon heränneisiin lukeutunut talonpoika, joka perusti Suomen ensimmäisen sisämaan kirjakaupan Kuopioon vuonna 1819. Henkilöhahmona Väänänen on poikkeuksellinen sekä herännäisyyden että suomalaisen kirjakaupan historiassa, mutta toistaiseksi hän on jäänyt tutkimuksessa vähälle huomiolle. Tämä artikkeli luo ensimmäistä kertaa kokonaiskuvan Väänäsen elämäntyöstä. Samalla tutkimus kartoittaa Väänäsen verkostoja, joiden kautta Savon herännäisyyden yhteydet Henrik Renqvistin ja John Patersonin kautta kansainvälisiin evankelikaalisiin ja herrnhutilaisiin piireihin paljastuvat aiemmin tunnettua laajemmiksi. Väänäsen elämäntyön kartoituksen kautta tarkentuu kuva Savon heränneiden pietistisen lukukulttuurin rakentumisesta. Toisaalta ilmiö, jota aiemmin on tulkittu lähinnä kansallisia erityispiirteitä korostaen, tulee nähdäksii ylijaraisen evankelikaalisen kirjalahetystyön perspektiivistä. Vaikka kuvauksia Väänäsen kolportööritoiminnasta luettiin Amerikassa osana maailmanlaajaa evankelikaalista kirjaherätystä, evankelikaalisuudesta Väänänen ja Renqvist omaksuivat lopulta uskontulkinnan sijaan ennen muuta innoituksen kansankielisten ja edullisten kirjasten levittämiseen. Sisällöllisesti he julkaisivat ja levittivät lähinnä juurevaa puritaanista ja pietististä kirjallisuutta. Artikkelii on osa Savo-Karjalan heränneiden talonpoikien kirjallistumista 1700–1800-luvuilla käsittelevää väitöstudiumshanketta.

ASIASANAT Evankelikaalisuus, herännäisyys, kirjahistoria, pietistinen lukukulttuuri, Savo-Karjala, 1800-luku.

JOHDANTO

Transatlanttisen evankelikaalisen herätyksen aallonharjalla New England Tract Society julkaisi vuonna 1820 kirjasen nimeltään *History of Tracts*.¹ Kyseessä oli kokoelma eri lähteistä poimittuja kuvauksia traktaattilähetystyön vaikutuksista eri puolilta maailmaa. Yllättäen kirjaseen sisältyi myös kuvaus Savosta:

In Kuopio, we met with some good people, particularly a peasant, of whom I had formerly heard much. He is an active promoter of the cause of God in Finland. After he was brought to the knowledge of the truth, he formed the resolution of devoting himself wholly to the cause of God among his countrymen. He sold his farm to his brother for a reasonable price, on condition that he would furnish him with clothes and board, provide a warm room for him, and feed his horse. His money lies at interest in his brother's hand, and he devotes his annual income to the cause of religion. His chief object is the circulation of Tracts. He has had nine or ten of our best Tracts translated into Finnish, and printed at his own expense, among which is the "*Dairyman's Daughter*."² As soon as he gets a quantity of Tracts ready, he puts his horse to his cart, and sets off, selling them, and giving them away all over the country.³

Mainittu talonpoika oli Savon heränneisiin lukeutunut Pietari Joosef Väänänen (1781–1846).⁴ Kuvauksen kulkeutumisesta Yhdysvaltoihin eivät ilmeisesti ole olleet tietoisia sen paremmin itse Väänänen kuin myöhemmät tutkijatkaan. Maininta ansaitsee tarkempaa huomiota, sillä tähänastisten tutkimusten tarjoama kuva Savon herännäisyydestä ei ole antanut aihetta olettaa näin varhaisen Atlantin yli kurottuvan kytköksen olemassaoloa.

Maantieteen ohella löydös yllättää myös julkaisujankohdallaan: Suomessa herännäisyys sai huomiota 1820–30-lukujen konventikkelikäräjien myötä ja palstatilaa ensimmäistä kertaa vuonna 1835.⁵ Paavo Ruotsalainen (1777–1852)

esiteltiin lukevalle yleisölle vasta 1840-luvulla mainesanoin ”den wida bekante”⁶ ja ”kahen hiipakunnan Piispa”.⁷ Näiden mainintojen ilmestyessä oli Amerikassa jo parinkymmenen vuoden ajan ehditty lukemaan yllä olevaa kuvausta Väänäsestä. Onko herännäisyyden tulkinnassa jäänyt siis jotain olennaista huomioimatta?

Suomessa herätysliikehistoriaa on vanhaan kirjoitettu kansallisesta näkökulmasta ja liikkeiden sisäryhmäidentiteettien jäsentämisen tarpeesta. Suomalaisen herännäisyyden juuret kansainvälisessä pietismissä on tunnustettu, mutta jatkuvuuden sijaan ”varhaisempi herännäisyys” on nähty lähinnä taustalukuna varsinaiselle 1800-luvun ”myöhäisemmälle herännäisyydelle”.⁸ Tämänkaltaisessa johtohenkilöihin keskittyvässä tutkimustraditiossa Väänäselle on ollut tarjolla vain sivuosia.⁹ Toisinaan hänet on jopa sekoitettu herastuomari Pietari Väänäseen (1764–1846).¹⁰ Kirjakauppojen vakiintumista Suomessa käsittelevässä väitöskirjassaan Jyrki Hakapää noteeraa Väänäsen lyhyesti Suomen ensimmäisenä sisämaan kirjakauppijana ja ainoana 1800-luvun talonpoikaistaustaisena kirjakauppijana.¹¹ Vaikka Tuija Laineen tutkimus Henrik Renqvistin (1789–1866) kirjavälitysverkostosta on hyvä avaus myös

- 1 History of Tracts 1820. Tutkimusta on rahoittanut Reino Ylösen muistorahasto. Omistan artikkelin J. J. Malmbergin talon nykyisille asukkaille, Marialle ja Ollille perheineen, kiitollisena ystävyydestä ja avusta työtilajärjestelyissä korona-aikana.
- 2 Richmond 1814; Lisäpainoksessa maininta ”Petter Wänäisen kustannuxella”: Pipping 1856–57, nro 2065a.
- 3 History of Tracts 1820, 19–20.
- 4 Huhta 2007, 775–776.
- 5 Om sekterismen i trakterna af Kajana 1835; Huhta 2012, 359–367.
- 6 Inrikes: Helsingfors 1843.
- 7 Pietistisk Sekterism 1846.
- 8 Huhta 2013, 199–203; Laine 2014, 4–6.
- 9 Akiander 1862 VI, 194–200; Rosendal 1902 I, 70, 90, 186; Salonen 1930 I, 29–30.
- 10 Toivanen 2000, 103, 443; Hakapää 2008, 76.
- 11 Hakapää 2008, 146–147, 237–241.

Väänäsen toiminnan hahmottamiseksi,¹² Ilkka Huhdan loppuarvio kansallisbiografian Väänäs-artikkelissa puoltaa yhä paikkaansa: ”Suomalaisessa lukutaito- ja kirjallisuushistoriassa Pietari Joosef Väänäsen ansioita ei ole otettu riittävästi huomioon.”¹³

Tämän artikkelin tavoitteena on luoda ensimmäistä kertaa kokonaiskuva Pietari Väänäsen elämäntyöstä. Tehtävä on haastava, sillä Väänänen ei jättänyt jälkeensä yksityisarkistoa. Mikäli tarkastelua laajennetaan hänen yhteistyötahoihinsa, on mahdollista kuitenkin löytää useita Väänästä koskevia tiedonmuruja, joista voidaan rakentaa tutkimukselle lähdepohja. Samalla tutkimustehtävä kasvaa Väänäsen elämäntyön analyysistä heränneiden verkostojen kartoittamiseen sekä sen pohtimiseen, mikä rooli ylijaraisella evankelikaalisella kirjälähetystyöllä oli pietistisen lukukulttuurin leviämiseen Savo-Karjalassa.

KUSTAVILAISEN AJAN KUOPIO PIETARI VÄÄNÄSEN KIRJALLISENA JA HENGELLISENÄ KASVUYMPÄRISTÖNÄ

Vuonna 1788 Kuopion toria ryhdyttiin kutsu- maan kaupungin perustajan mukaan Kustaan toriksi. Säädyltä vallan vuonna 1772 kaapannut Kustaa III (1746–1792) käynnisti monia maan itä- osia kehittäneitä uudistuksia, joihin lukeutuivat Savo-Karjalan läänin perustaminen ja Kuopion korottaminen sen hallintoresidenssiksi vuonna 1775.¹⁴ Uudistukset eivät kuitenkaan antaneet aihetta olettaa, että myöhemmin Kustaan torin laidalla toimintansa aloittaisi Suomen ensimmäinen sisämaan kirjakauppa, jota pitäisi talonpoikaistaustainen kauppias tavoitteenaan kansanherätysten edistäminen.

Ruotsin merkantilistisessa talouspolitiikassa kirjansitojat ja kirjanpainajat kilpailivat oikeudesta myydä painotuotteita. Osapuolet pääsivät sopimukseen painotuotteiden myynti- vapaudesta vuonna 1787, mikä loi pohjan eri kirjapainojen nimikkeitä tarjoavien kirjakauppojen perustamiselle. Vuosisadan taitteessa Suomessa toimi kuitenkin vain Frenckellin kirjakauppa Turussa; rahvaalle suunnatun kirjallisuuden osalta myynti säilyi kirjansitojien käsissä pitkälle

1800-lukua.¹⁵ Kun kirkon iskostama lukukulttuuri rajoittui katekismuksen ulkolukuun, rahvaan lukukulttuurissa täytyi käynnistyä pitkäkestoinen laadullinen muutos, ennen kuin kirjakaupan pitämiseksi Savossa oli edellytyksiä.

Kirkkolaki sälytti vastuun luku- ja kristinopin taitojen opettamisesta lasten vanhemmille, mutta valmiudet tehtävästä suoriutumisessa vaihtelivat suuresti.¹⁶ Väänäsen kirjainnos- tuksen juuria onkin etsittävä hänen lapsuudenkodistaan. Pietari Joosef Väänänen syntyi talollisen poikana 8.5.1781 Kuopion Kehvon kylän Haapalahden tilalle. Hänen isänsä oli Iivari Mikonpoika Väänänen (1738–1797) ja äitinsä alenevaan säätykiertoon päätynyt Anna Kaisa Hollender (1752–1807), jonka isä oli kersantti Johan Hansson Hollender (1700–1780) ja isoisä Kurkijoen kirkkoherra Johannes Hansson Hollender (1681–1706).¹⁷

Vuodesta 1729 alkaen lääninrovastien tuli vuosittain ilmoittaa lukemaan oppineiden lasten määrät tuomiokapitulille, joka puolestaan raportoi lukutaidon kehityksestä valtiopäiville. Itäisen hiippakunnan heikkoa lukutaitokehitystä kuvaa, ettei kapituliin lähetetyistä luetteloista muodostu yhtenäistä lähdesarjaa vaan sikermä tilastoja hajavuosilta.¹⁸ Kuopiosta raportoitiin vuonna 1755 kyläkunnittain taulukoidut tiedot yhteensä 327 sisälukutaidon oppineesta lapsesta, joista viisi oli Kehvon kylältä. Tähän joukkoon lukeutui veljensä kanssa Iivari Mikonpoika Väänänen.¹⁹

12 Laine 2005.

13 Huhta 2007, 776.

14 Toivanen 2000, 162; Villstrand 2012, 110–111, 168–171.

15 Laine 2006, 253–268; Hakapää 2008, 40–44, 70–73.

16 Laine & Laine 2010, 263–267; Lindmark 2011, 195–199.

17 KA Jns Kuopio srk I ca:6 Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1767–1787, 384; Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Hans Hollender.

18 Hornborg 1872, 13; Koskenvesa 1984, 187.

19 KA Hml PTA Ed 15 1: ”Förteckning på de barns vilka – i denne Cuopio församling lärt sig läsa i bok.”

Rahvaan edistymistä luku- ja kristinopin-taidoissa seurattiin rippikirjoihin tehtävien merkintöjen avulla. Vaikka Pietari Väänäsen isä lukeutui sisälukutaidossaan edistyneeseen vähemmistöön, viitteitä varsinaisesta lukuinnosta ei ole. Vuosien 1782–1791 rippikirjassa hänellä oli varsin keskinkertaiset merkinnät. Sen sijaan Anna Kaisa Hollender oli kyläkunnan priimus: hänellä oli täydet rastit joka sarakkeessa Svebiliuksen katekismuksen kysymysten hallintaa myöten.²⁰ Anna Kaisan lapsuudenkodissa isosisko Eeva Riitan hyviä rippikirjamerkintöjä oli jopa koristanut sanallinen arvio ”boksynt”.²¹ Väänäsen kiinnostus kirjojen maailmaan näyttäisikin tulleen suvunperintönä säätyläistautaisen äidin puolelta.

Kun Pietarin ja hänen sisarustensa luku- ja kristinopin taidot arvioitiin vuosien 1786–1804 lastenkirjaan, jokainen sai äitinsä tavoin täydet rastit Svebiliuksen kysymyksiä myöten. Sisarusten päästyä ripille arvioinnit siirrettiin rippikirjan puolelle.²² Vuosien 1805–1812 rippikirjassa Pietari sai sisarussarjassaan ainoana merkinnän myös luetun ymmärtämisestä. Vastaavaan ylsi Kehvon kylällä vain kolme henkilöä.²³ Näin ollen Pietari Väänänen oli yksi parhaiten kirkon opeustavoitteet sisäistäneistä keuholaisista.

Väänäsen kertoman mukaan hänen hengelliseen kehitykseensä vaikutti paitsi omatoiminen lukeminen myös kirkkoherra Arvid Wallgrenin (1758–1813) saarnat.²⁴ Wallgren tuli Kuopioon kirkkoherraksi vuonna 1811 Sipoosta, jossa hänet tunnettiin paikallisten heränneiden ystäväpappina. Hänen luonaan oli majoittunut tanskalainen herrnhutilaislähetti Hans Christian Hansen tämän työskennellessä Uudellamaalla.²⁵ Vaikka herrnhutilaisen lähetystyön myötä Suomeen ei syntynyt vastaavia diasporaseurakuntia kuin Ruotsiin tai Baltiaan, pietistiset vaikutteet levisivät kansan pariin Wallgrenin tavoin pietismistä kiinnostuneiden pappien, kuten Anders Björkqvistin (1741–1809) ja Gustaf Ranckenin (1756–1831), julistus- ja julkaisutoiminnan välityksellä.²⁶ Paikoitellen pappien pietistinen julistus synnytti hurskauselämää, joka ei mahtunut enää totutun seurakuntaelämän raameihin. Ylitorniossa pastori Nils Viklundin (1732–1785)

ympärille syntyi kansanliike, joka levisi yli seurakuntarajojen.²⁷ Kuopioon herrnhutilaispietistiset vaikutteet näyttäisivät kantautuneen paitsi maltillisesti seurakunnan julistukseen omaksuttuina ja luetun kirjallisuuden välityksellä myös kaikuina viklundilaisesta herätyksestä.

Kuopion ja Oulun välille vuonna 1783 valmistunut postitie lisäsi vuorovaikutusta Savon ja Pohjanmaan välillä. Tiehankkeen myötä Savoontuli rengiksi ja pyöräntekijäksi ylitorniolainen Juho Puustijärvi eli Lustig (1771–1833), jonka kummi ja kastepappi oli Nils Viklund. Kun Iisalmen Savojärven kylässä puhkesi vuonna 1796 herätys, liikehdinnän johtoon asettui Lustig, joka oli varttunut viklundilaisuuden vaikutuspiirissä ja taisi kirjanluvun. Vuosiksi 1804–1812 Lustig muutti Iisalmelta torppariksi Murtolahden kylälle, joka sijaitsee puolivälissä Nilsiästä Kuopioon laskevan vesireitin varrella.²⁸ Lustigista tuli eräänlainen välimies syrjäkylien ja kaupungin heränneiden välillä.

Kuopiossa pietistinen hengellisyys tukeutui alusta pitäen hartauskirjallisuuteen. Kaupungissa vaikutti nimismies Jakob Johan Malmberg (1786–1845), jonka suomentamana John Bunyanin *Kristityn vaellus* julkaistiin vuonna 1809. Suomen sodan jälkeen heränneiden johtohahmoja

- 20 KA Jns Kuopio srk I Aa:9 Rippikirja I 1782–1791, 175 (Kehvo 3); Laine 2002, 62–65, 75–76.
- 21 KA Jns Kuopio srk I Aa:4 Rippikirja II 1749–1759, 141 (Kasurila 10).
- 22 KA Jns Kuopio srk I Ab: Lastenkirja I 1786–1804, 345 (Kehvo 3); Aa:11 Rippikirja I 1796–1804, 205 (Kehvo 3).
- 23 KA Jns Kuopio srk I Aa:13 Rippikirja I 1805–1812, 304 (Kehvo 3).
- 24 Akiander 1862 VI, 196.
- 25 Akiander 1858 II, 176–177; Ruuth 1915, 411–418, 427–431.
- 26 Rosendal 1902 I, 34–67; Mettele 2009, 93–100.
- 27 Akiander 1861 V, 136–143; Laine 2014, 7–14.
- 28 Akiander 1862 VI, 3–5; Rosendal 1902 I, 6–9; Airas 1929, 108–114; Mäenpää 1982, 57–60; Toivanen 2000, 23–24, 45–49.

Kuopiossa olivat hopeaseppä Jacob Herman Lundström (1777–1842) sekä myöhemmin ap- teekkari Anders Jacob Malmgren (1799–1860). Tämä virkamiehistä ja käsityöläisporvareista koostunut piiri oli avoin hengelliselle ystävyy- delle paitsi Lustigin myös kirjahurskaudesta in- noittuneen ja isänsä perinnön vaurastuttaman Pietari Väänäsen kanssa. Heränneiden kokoon- tumisiin osallistui myös Kuopion triviaalikou- lun teinejä, joista Henrik Renqvistin (vuoteen 1815 Heikki Kukkonen) opintoja Väänänen tuki taloudellisesti ja rohkaisi tätä eteenpäin papin kutsumuksessa.²⁹

EVANKELIKAALINEN KIRJALÄHETYSTYÖ AVAA OVET LUKUKULTTUURIN MUUTOKSELLE

Uusia piirteitä rahvaan lukukulttuuriin toi evankelikaalisen kirjälähetystyön rantautu- minen Suomeen 1810-luvulla. Utta ei sinänsä ollut kansainvälisten järjestöjen toimiminen rahvaankirjallisuuden julkaisijoina. Ruotsissa oli jo 1770-luvulla aloittanut kristillisen valis- tustoiminnan Samfundet pro fide et christia- nismo, jonka esikuva oli Englannissa vuonna 1689 perustettu Society for Promoting Christian Knowledge. Vuonna 1797 perustettu Kunin- kaallinen Suomalainen Huoneenhallituksen Seura (Suomen Talousseura) valisti puolestaan rahvasta julkaisuilla, jotka sisälsivät hyödyllistä tietoa esimerkiksi uusista viljelymenetelmistä.³⁰ Näillä järjestöillä ei kuitenkaan ollut kattavia paikallisorganisaatioita, joten kirjasten levikki Savo-Karjalassa jäi satunnaiseksi.

Edeltäjistään poiketen evankelikaalisilla järjestöillä oli tarjolla paitsi tehokkaampi jakelu- verkosto myös vaihtoehtoisista teologisista läh- tökohdista jäsentyvä toiminnan tavoite. Vaikka reformaation muotoperiaatteen mukaan jokai- sella tuli olla mahdollisuus vakuuttua autuuten- sa perusteista äidinkielellään, luterilaisuudessa oli ajateltu katekismuksen ja virsikirjan riittävän kansankirjoiksi: Raamattu oli paitsi kallis myös altis monenkirjaille opillisille tulkinnoille.³¹ Sen sijaan 1700–1800-lukujen taitteen anglo- amerikkalainen evankelikaalisuus, joka versoi pikemminkin reformaation kalvinistisesta haa-

rasta, tarjosi rahvaalle koko Pyhän Raamatun hengellisen heräyksen välikappaleeksi sekä sen rinnalla edullisia uskonnollisia traktaatteja he- rätyksen mallitarinoiksi.³² David Bebbingtonin määritelmän mukaan evankelikaalisuuden tunnuspiirteitä olivat oppi kääntymisen välttämättömyydestä (conversionism), sitä seuraava kristillinen toimeliaisuus (activism), Raamatun arvovallan korostaminen (biblicism) sekä ristin sanoma julistuksen keskeisenä sisäl- tönä (crucicentrism).³³ Nämä tavoitteet sopivat yhteen Kuopiossakin virinneen pietistisen lukukulttuurin kanssa.

Pietismin tavoin myös 1700-luvun evan- kelikaalisuudessa hengelliset omaelämäkerrat olivat toimineet yksilön kääntymisen mallita- rinoina.³⁴ Vuosisadan lopulla tämän perinteen pohjalta syntyi alkuun pyhäkoululiikkeen tarpeisiin traktaattien lajityyppi, jossa keskiöön nousivat kansanihmisten kääntymiskuvaukset.³⁵ Traktaatit olivat herätyskristillistä julistusta, mutta kertomusmuotoisina myös eräänlaisia hengellisiä novelleja. Julkaisijat joutuivatkin puolustamaan kertomusten todenperäisyyttä erotuksena turmiolliseksi leimattuun kaunokir- jallisuuteen, joka 1700–1800-lukujen taitteessa kasvatti Euroopassa suosiotaan uskonnollisen lukemiston kustannuksella.³⁶

Brittein saarilla perustettiin 1700-luvun lopulla useita lähetysjärjestöjä, joista vuonna 1799 perustettu Religious Tract Society (RTS) ja vuonna 1804 toimintansa aloittanut British and

- 29 Akiander 1862 VI, 55–57, 198; Rosendal 1902 I, 68–71; Salonen 1930 I, 25–30; Huhta 2002, 96–97; Lauerma 2012, 7–11.
- 30 Laine 2017, 138–143; Ahokas 2018, 84–86; 105–110, 123–124.
- 31 Gilmont 1999, 215–223; Laine & Laine 2010, 258–260.
- 32 Gilmont 1999, 227–228; Vásquez 2002, 95–98; Lindmark 2011, 199–206.
- 33 Bebbington 1989, 2–3.
- 34 Hindmarsh 2005; Mettele 2009, 198–204.
- 35 Stubenrauch 2011, 553–555; Lindmark 2017, 87–90.
- 36 Vásquez 2002, 91, 98; Lyons 2010, 128–132; Hamil- ton 2011, 36–41.

Foreign Bible Society (BFBS) keskittyivät kirjälähetystyöhön.³⁷ Perustamisvuonnaan BFBS tiedusteli Ruotsin raamattutilannetta Samfundet pro fide et christianismolta, joka vakuutti sen olleen hyvä suomalaisia ja saamelaisia painoksia myöten. Paria vuotta myöhemmin asiamies John Patersonin (1776–1855) kenttäkokemukset Ruotsista puhuivat kuitenkin raamattupulan puolesta, minkä myös Samfundet pro fide et christianismon johto joutui myöntämään.³⁸ Tapaus ilmentää hyvin sitä, ettei Pohjolan luterilaisuudessa nähty Raamattujen puuttumista rahvaalta ongelmana.

Patersonin oli tarkoitus lähteä ystävänsä Ebenezer Hendersonin (1784–1858) kanssa lähetystyöhön Intiaan, mutta Napoleonin sotien vaikutuksesta he päätyivät toteuttamaan kutsumustaan Pohjolassa RTS:n palveluksessa. Ruotsissa ystävykset tutustuivat paikallisiin herrnhutilaisiin, joiden joukosta löytyivät paitsi yhteistyökumppanit kirjälähetystyölle myös Patersonille puoliso, Katrine Hollinder (k. 1813). Patersonin aloitteesta vuonna 1808 Tukholmassa perustettiin RTS:n tytärseuraksi Evangeliska Sällskapet (ES). Vaikka seura oli yleiskirkollinen, sen keskeiset toimijat, kuten sihteeri Johan Waetterdahl (1770–1847) ja seuran kirjapainon faktori Samuel Rumstedt (1770–1855), olivat taustaltaan herrnhutilaisia. Seura alkoi välittömästi kääntää ja levittää emoseuransa traktaatteja; kauaskantoisempi tavoite oli käynnistää Pohjolassa laajamittainen raamattulähetystyö ja ulottaa se myös saamen ja suomen kielialueille.³⁹

Toimintaa Suomessa hankaloitti Napoleonin sotien suurvaltapolitiikka. Tilsitin sopimuksen mukaisesti Aleksanteri I hyökkäsi Suomeen helmikuussa 1808 painostaakseen Ruotsia mukaan mannermaasulkemukseen eli Isoon-Britanniaan kohdistuneeseen kauppasaartoon. Vaikka Suomi liitettiin vuoden 1809 Haminan rauhan myötä Venäjään, Suomen kohtalo oli tämänkin jälkeen epäselvä. Napoleon houkutteli Ruotsia liittoumaan Venäjää vastaan Suomen valtaamiseksi – Ruotsi liittoutui kuitenkin huhtikuussa 1812 Venäjän kanssa, mikä mahdollisti Norjan valloittamisen Tanskalta kompensationsa Suomen menettämistä. Suomen Pipliaseuran

perustaminen helmikuussa 1812 englantilaisin ja venäläisin lahjoitusvaroin oli Patersonilta melkoinen diplomaattinen taidonnäyte tilanteessa, jossa Ruotsi ja Venäjä olivat yhä muodollisesti sodassa Englannin kanssa.⁴⁰ Toisaalta tietä tasoitti Aleksanteri I henkilökohtainen kiinnostus Raamattuun ja hengellisiin liikkeisiin sekä Venäjän valtapoliittinen strategia, jossa keisarikuntaan liitetyillä reuna-alueilla väestön sallittiin säilyttää uskonnollinen itsenäisyytensä poliittisen vakauden turvaamiseksi.⁴¹

SAVOLAINEN TALONPOIKA KANSAINVÄLISESSÄ TRAKTAATTILÄHETYSTYÖVERKOSTOSSA

Kun John Paterson siirtyi elokuussa 1811 RTS:n palkkalistoilta BFBS:n asiamieheksi Suomessa, hän sai seuraavan ohjeistuksen:

Kenties voitte samalla ottaa mukaanne suomalaisia kirjasia ja edistää Traktaattiseuran asioita, mutta pitäkää nämä kaksi asiaa virallisissa kirjeissänne aivan erillään toisistaan, ja koska Pipliaseura nyt ottaa teidät palvelukseensa, niin pitäkää tarkoin silmällä sitä päämäärää, jota varten olette lähetetty.⁴²

Vaikka Paterson saapui Suomeen perustamaan Pipliaseuraa, hänen yhteydenpitonsa RTS:n kanssa yhä jatkui ja hän myös edisti traktaattien julkaisutoimintaa Suomessa. Hanna Hodacs on analysoinut evankelikaalien toimintaa Ruotsissa ja havainnut strategian, jossa uudella työentällällä järjestöt etsivät yhteistyökumppaneita paitsi kirkon ja valtion valtaapitävistä myös paikallisista herrnhutilaisista, jotka jakoivat tavoitteen kansanherätysten edistämises-

37 Hodacs 2003, 75–90; Kakkuri 2015, 21–28.

38 Gummerus 1912, 16–17.

39 Gummerus 1912, 8–22; Kailo 1962, 49–95; Hodacs 2003, 90–96; Kakkuri 2015, 44–52.

40 Villstrand 2012, 306–338; Kakkuri 2015, 55–72.

41 Kailo 1962, 127; Klinge 2009, 403–405; Werth 2014, 41–45, 52–54.

42 Gummerus 1912, 25.

tä.⁴³ Näin Paterson näyttäisi toimineen myös Suomessa. Vaikka ES sai sisarseuransa Suomeen vasta vuonna 1818, työ suomenkielisten traktaattien levittämiseksi käynnistyi vuosia aiemmin epämuodollisen organisaation kautta. Perustava säie tässä Saaristomeren ylittäneessä verkostossa oli Johan Waetterdahlin vanha ystävyys Turun herrnhutilaispiirin johtajan, kirjansitojaoltermanni Johan Agreliuksen (1768–1822) kanssa.⁴⁴

Kuopion heränneet liittyivät rakentuvaan verkostoon nuoren Renqvistin välityksellä. Opintonsa kertaalleen jo keskeyttänyt nuorukainen matkusti vuonna 1811 Turkuun ja majoittui Agreliuksen luona, joka rohkaisi häntä jatkaamaan opintia kohti pappisvirkaa. Agreliuksen kodissa Renqvist tapasi ensimmäistä kertaa Patersonin elokuussa 1811.⁴⁵ Patersonin innoittamana pieni heränneiden piiri alkoi julkaista suomeksi ES:n kirjasia.

Verkoston ensimmäisiä julkaisuja olivat vuodelta 1813 *Se köyhä Joseph ja Orja mustasta kansasta*, jotka suomensi tamperelainen pastori Johan Essbjörn (1778–1821).⁴⁶ Todennäköisesti kirjaset kustansi filantrooppina tunnettu Hatanpään kartanon emäntä Catharina Lefrén (1782–1854), joka oli syntyjään Linköpingin herrnhutilaisia ja muuttanut Suomeen avioiduttuaan turkulaisen Lars Gustaf Lefrénin (1778–1825) kanssa. Lefrénit omistivat Tampereen paperitehtaan, josta kehittyi aikansa merkittävin paperinvalmistaja Suomessa ja Pipliaseuran yhteistyökumppani. Kun Patersonin pariskunta oli heinäkuussa 1812 matkalla Suomen kautta Pietariin, he py-sähtyivät viikoksi Hatanpään kartanoon, koska Catharina Lefrén oli Katrine Hollinderin nuoruuden ystäviä. Kartanossa kokoontui Catharina Lefrénin johtama hengellinen piiri, ja vierailun aikana Patersonit tutustuivat myös paikalliseen papistoon.⁴⁷ Luultavasti ajatus ruotsinkielisten traktaattien suomentamisesta syntyi vierailun yhteydessä.

Julkaisutoiminta jatkui Turun ympärillä. Yhteys Turun ja Kuopion heränneiden välillä oli katketa ahdistusten vaivaaman Renqvistin yritettyä itsemurhaa syksyllä 1812. Toivuttuaan henkisesti kotonaan Iloantsissa hän palasi ke-

sällä 1813 Turkuun, josta hänen matkansa jatkui Tukholmaan tutustumaan lähemmin ES:n toimintaan. Tästä alkoi hänen ystävyytensä Johan Waetterdahlin ja Samuel Rumstedtin kanssa, joiden rohkaisemana Renqvist myös aloitti uransa suomentajana.⁴⁸ Renqvistin käännöksiä kustansivat paitsi verkoston turkulaisjäsenet myös Pietari Väänänen.

Tietoja kustantajista on säilynyt vaihtelevasti. Herrnhutilaispappi Hylanderin *Neuvo Jesuxen pyhästä ehtoollisesta* julkaistiin ilman tekijän tai kääntäjän nimeä, mutta takakannessa oli maininta: ”myydään sidottuna ja leikattuna 2 k. Ruotsin B:co rahasa Archidiac. Nordqwistin tykönä”.⁴⁹ Luultavasti arkki diakoni Matias Nordqvist (1754–1846) oli myös kustantanut kirjan. Nimiltä mainittuja kustantajia olivat Catharina Lefrén sekä turkulainen räätäli ja herännäispiirin johtomies Michael Åkerroos, jonka luona Renqvist asui opiskeluvuosinaan.⁵⁰ Väänäsen nimi löytyy kahdesta kirjasesta, mutta hänen osuutensa oli ilmeisesti laajempi. Paterson tapasi Väänäsen Kuopiossa kevättälvellä 1817. Raporteissaan Lontooseen hän mainitsee Väänäsen kustantaneen omin varoin jopa kymmenen traktaattia.⁵¹ Lukema on mahdollinen, sillä pelkästään Renqvistin ennen vuotta 1817 kääntämistä traktaateista löytyy seitsemän painosta, joiden kustantajaa ei mainita.⁵²

43 Hodacs 2003, 128–133.

44 Ribbner 1957, 79–80; Vallinkoski 1992, 188–189.

45 Akiander 1857–1863 VII, 57–58, 60; Salonen 1930–31 I, 31–35, 42; Kakkuri 2015, 58–59.

46 Pipping 1856–1857, nro 1598d; Pipping 1856–1857, nro 2048; Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Johan Essbjörn.

47 RTS Proceedings 1820, 351, 413–414; Kailo 1962, 94–95, 117–118; Tuominen 2011, 42–51.

48 Akiander 1863 VII, 59–60; Salonen 1930 I, 38–40, 43–47; Perälä 2005, 33–34.

49 Pipping 1856–1857, nro 2064.

50 Taulukko 1; Salonen 1930 I, 62; Perälä 2005, 54–56.

51 RTS Proceedings 1820, 355–356.

52 Taulukko 1.

nimike	lähde*	painokset**	kääntäjä	kustantaja
Se köyhä Joseph	ESS 5/1808	F&p 1813	J. Essbjörn	(C. Lefrén)
Orja Mustasta Kansasta	ESS 23/1812	F&p 1813	J. Essbjörn	(C. Lefrén)
Neuwo Jesuxen pyhästä ehtoollisesta	ESS 27/1813	F&p 1814	tuntematon	(M. Nordqvist)
Yhden Torppari Flikan kristillinen elämä	ESS 29/1813	F&p 1814	G. Rancken	tuntematon
		2.p F&p 1816	G. Rancken	P. Väänänen
Yhden Suuren, waan Armoitetun Syndisen Julistus Itsestäns.	(N. Wiklund)	2.p. F&p 1815	-	H. Renqvist
Yxi Sangen Merkillinen Historia Jumalan Hengen suuresta Armotyöstä kolmen Judan tytärilapsukaisen tykönä	ESS 34/1816	F&p 1815***	H. Renqvist	tuntematon
		2.p F&p 1816	H. Renqvist	tuntematon
		3.p S.R. 1818	H. Renqvist	tuntematon
Muutamain Talonpoikain -- Kansapuheita	ESS	F&p 1815	tuntematon	M. Nordqvist
Waroitus Sana Suruttomille Syndisille	Pro fide et C	F&p 1816	H. Renqvist	tuntematon
Kaxi Pyhää Martyriä		F&p 1816	H. Renqvist	tuntematon
Tutkistelemus -- Jesuxen Christuxen kärsimisen ja kuoleman ylitze.	Ahas. Fritsch	F&p 1816	H. Renqvist	M. Åkerroos
		2.p S.R. 1816	H. Renqvist	tuntematon
		3.p S.R. 1818	H. Renqvist	tuntematon
Sydämellinen neuwo käändymättömille	J.P.Fresenius	F&p 1816	H. Renqvist	P. Väänänen
Syndein Andexi Andamisesta	Spangenberg	F&p 1817	H. Renqvist	H. Renqvist
Lyhyt Neuwo, kuinga Autuaxi tuldaman	ESS	F&p 1818	H. Renqvist	C. Lefrén
*) ESS = Evangeliska Sällskapet serie. **) F&p = Turku: Frenckell ja poika; S.R. = Tukholma: Samuel Rumstedt ***) Ilmeisesti Renqvisti laati suomennoksen ruotsalaisen käsikirjoituksen pohjalta majoit-uessaan Tukholmassa Rumstedtin luona.				

Taulukko 1: Ennen Evankelisen seuran perustamista suomeksi julkaistut traktaatit 1813–1818. Tiedot on koottu lähteistä: Pipping 1856–1857; Schmidt 1952, 378–395; Ribbner 1957, 300–303; Perälä 2005, 54–56

Renqvist kirjautui Turun Akatemiaan ylioppilaaksi kesällä 1815. Hän rahoitti opintojaan kääntämällä ja levittämällä ES:n traktaatteja, joiden myyntivoiton hän sai palkkioksi RTS:lle tyypillisen käytännön mukaisesti.⁵³ ES:n vuosikertomuksessa 1816 kiiteltiin Agreliuksen, Nordqvistin ja Renqvistin aherrusta kirjasten levitystyössä. Waetterdahl mainitsee Renqvistin

levittäneen parin vuoden aikana 25 000 kirjasta.⁵⁴ Määrä on sangen suuri, joten on syytä olettaa, että osa kirjoista päättyi Renqvistin

53 Akiander 1863 VII, 59–60; Salonen 1930 I, 45–48; Stubenrauch 2011, 555–559.

54 Akiander 1863 VII, 92–93; Laine 2005, 152.

kautta edelleen muiden levitettäväksi – ennen muuta Väinäsen Savoon.⁵⁵

RTS:n vuosikertomukseen 1817 sisältyi Patersonin 7.9.1816 Pietarissa päiväämä kirje, jossa kiiteltiin Väinäsen toimintaa:

[S]everal of your best Tracts have been translated and printed in the Finnish language, and well received by the people. But what pleased me most, was, the information that a Finnish Peasant, in Savolax, in the North of Finland, had got *The Dairyman's Daughter* translated and printed entirely at his own expense, and was proceeding to get others of your tracts published on his own account! – Thus you see that even our Northern Peasants are your co-workers in this labour of love. Let this encourage you to proceed. May the example of this Finnish Peasant be followed by many of his more wealthy and more enlightened brethren in England.⁵⁶

Koska RTS:n kirjälähetystyö perustui lahjoitusvaroihin, tällaiset uutiset lähetyksentiltä olivat kullannarvoisia: tiedot traktaattien levittämistä herätyksistä olivat omiaan ylläpitämään lahjoitusmotivaatiota.⁵⁷

Väinäsen matka maailmalla kirjallisena kuvauksena eteni Lontoosta New Yorkiin, jossa elettiin parhaillaan evankelikaalisen herätyksen kasvunvuosia. Osana tätä liikehdintää RTS:lle oli perustettu kaksi tytärseuraa Yhdysvaltoihin: New York Tract Society vuonna 1812 ja New England Tract Society vuonna 1814, jotka myöhemmin yhdistyivät yhdeksi organisaatioksi (American Tract Society, 1825). Patersonin välittämät tiedot Väinäsestä lukeutuivat niihin valikoituihin kuulumisiin vanhalta mantereelta, jotka päättyivät vuonna 1817 myös New Yorkin tytärseuran vuosikertomukseen.⁵⁸

Vuonna 1820 New England Tract Society julkaisi omassa julkaisusarjassaan kirjasen *History of Tracts*, johon oli poimittu kuvauksia seuran suosituimpien traktaattien synnyttämistä herätyksistä eri puolilta maailmaa. Huomiota sai muun muassa *The Dairyman's Daughter*, jota oli painettu yhteensä noin 700 000 kappaletta Venäjällä, Ranskassa, Saksassa, Ruotsissa, Suomessa,

Englannissa ja Amerikassa. Kuvaukselle Pietari Väinäsen kirjavälitystyöstä oli varattu paikka luvun loppuhuipennuksena.⁵⁹ Vuonna 1809 julkaistu *The Dairyman's Daughter* oli kymmenessä vuodessa kohonnut kansainväliseksi bestselleriksi. RTS:n toiminta eli muutenkin ekspansivisen kasvun vaihetta, sillä vuosina 1799–1849 järjestölle perustettiin yli 400 tytärhdistystä ja traktaatteja painettiin eri puolilla maailmaa yli puoli miljardia kappaletta.⁶⁰ Amerikasta katsoen Väinänen oli yksi innoittavista esikuvista toiminnan ekspansion alkuvuosilta.

KENEN PÄÄMÄÄRIÄ RAHVAAN KIRJALLISTAMINEN PALVELI?

Piipiaseuran perustamisen myötä oli syntynyt yllättävä yhteenliittymä rahvaan kirjavarallisuuden kartuttamiseksi. Tsaarin tuella Suomeen oli rantautunut kansainvälinen evankelikaalinen järjestö, jonka emomaa oli vastikään ollut sodassa Venäjän kanssa. Toisaalta Piipiaseura oli kirkon ylimmän johdon ohjauksessa ja paikallisosastot maaherrojen johtamia.⁶¹ Kyseessä oli siis organisatorisesti kirkollinen ja valtiollinen hanke. Tästä huolimatta toimintaa oli omista lähtökohdistaan edistämässä myös Tukholman ja Turun herrnhutilaispiirit sekä Väinäsen ja Renqvistin kaltaiset kansanherätysten parissa vaikuttaneet henkilöt.

Hetkellisesti vallitsi lähes liikuttava yksimielisyys rahvaan lukukulttuurin edistämisen tarpeellisuudesta, minkä voi katsoa saavuttaneen lakipisteensä uskonpuhdistuksen 300-vuotismuistovuoden juhlallisuuksissa

55 Stenberg 1962, 25–31.

56 RTS Proceedings 1820, 351.

57 Nord 2002, 149–157; Fyfe 2004, 171–173.

58 NY RTS Report 1817, 40, 41, 49; Nord 2002, 151–153; Fowler 2006, 76–78.

59 History of Tracts 1820, 14–20.

60 Hamilton 2011, 26–31; Stubenrauch 2011, 574.

61 Kakkuri 2015, 92–94.

1817–1818. Uskonpuhdistuksen riemujuhlan jälkimainingeissa vuonna 1818 perustettiin B. J. Ignatiuksen ja Gustaf Ranckenin aloitteesta Suomen Evankelinen seura RTS:n tytärseuraksi. Evankelikaalisen kirjalähetystyön nauttima arvostusta ilmentää, että vuonna 1818 teologian kunniaohtoreiksi nimitettiin paitsi Ignatius ja Rancken myös ainoana ulkomaalaisena John Paterson.⁶² Konsensusilmapiiristä huolimatta eri toimijoiden varsinaiset päämäärät erosivat kuitenkin toisistaan huomattavasti.

Evankelisen seuran säännöissä toiminnan tavoite asetettiin seuraavasti:

Seuran tarkoitus on, sekä halpaan hintaan myydä, että köyhille kanssakristityille lahjoittaa pieniä präntätyitä jumalaisia kirjoja, ja niin muodoin Suomessa herättää autuudestansa haluttomia Evankeliumin elävään tuntoon ja totiseen kristillisyyteen.⁶³

Säännöt määrivät lisäksi julkaistavien kirjasten painoteknisen koon sekä sisällöllisen sitoutumisen luterilaiseen uskontulkintaan. Kun seuran johtoon asetui arkkipiispa Jacob Tengström (1755–1832), kirkon piirissä lienee oletettu ”Evankeliumin elävän tunnon ja totisen kristillisyyden” merkinneen lähinnä kirkollisen lukukulttuurin tavoitteiden entistä syvempää sisäistämistä.⁶⁴ Pietistisessä tai evankelikaalissa viitekehyksessä sama tavoite merkitsi kuitenkin herätyskristillisyyden edistämistä ja siten pikemminkin vaihtoehtoa kirkolliselle kansanhurskaudelle: omaehtoisesti luetussa julistuksessa valta tulkita uskoa siirtyi papilta maallikoille.⁶⁵ Kirkon johdolle näyttäisikin tulleen yllätyksenä, että rahvas saattoi hyödyntää esivallan tuella levitettyä kirjallisuutta myös pietistisen lukukulttuurin tarpeisiin.

Silmiinpistävä piirre Suomessa 1810-luvulta alkaen julkaistussa traktaateissa on, että joukossa oli englantilaisperäisten kääntymyskerptomusten ohessa myös herrnhutilaispietistisiä kirjasia, kuten piispa Spangenbergin teos ja Nils Viklundin autobiografia.⁶⁶ Vaikka traktaattien vakioaihe oli yksilön kääntyminen, teemasta esiintyi niin puritaanisen, metodistisen, hal-

laisen pietismin kuin herrnhutilaisenkin tradition mukaisia muunnelmia. Joel Halldorfin mukaan 1800-luvun ruotsalaisessa evankelikaalisuudessa seurattiinkin yleisimmin hallelaisen katumusamppailun (Busskampf) sijaan herrnhutilaista tiekarttaa.⁶⁷ Kun lisäksi moni traktaattilähetystyön varhaisista vaikuttajista oli taustaltaan herrnhutilaisia, on syytä kysyä, mikä herrnhutilaisuuden rooli tarkkaan ottaen oli tässä kokonaisuudessa.

Suomalaisessa herätysliikehistorian traditiossa herrnhutilaisuuden vaikutuksen on nähty kuuluvan osaksi ”varhaisempaa herännäisyyttä”, joka hiipui pois 1800-luvulle tultaessa. Herrnhutilaisuus toimi siten korkeintaan kasvualustana ”myöhäisempää herännäisyyttä” edustaville kansallisille herätysliikkeille.⁶⁸ Vastaavasti vanhemmassa ruotsalaisessa tutkimuksessa on ajateltu ES:n perustamisen myötä ”passiivisen herrnhutilaisuuden” korvautuneen ”aktiivisella kalvinismilla”.⁶⁹ Tällaiset arviot ovat perusteltuja, mikäli arviointiperusteena käytetään organisaatioiden toiminnan volyyymiä. Uudemmassa tutkimuksessa on kuitenkin korostettu muutoksen sijaan jatkuvuutta.⁷⁰ Herrnhutilaisen diasporatyön tavoitteena ei ylipäätään ollut levittää organisaatioita sinne, missä kirkolla oli jo toimivat rakenteet, vaan edistää sydämen

- 62 Gummerus 1912, 93–96; Schmidt 1952, 353–357; Kailo 1962, 160–163.
 63 KA Trk SEA H:1 Suomen Evankeliumi-Seuran Asetukset, § 1.
 64 Schmidt 1952, 356–358.
 65 Lindmark 1997, 18–19, 94–96; Vásquez 2002, 98–99; Laine 2017, 91–93.
 66 Taulukko 1; Schmidt 1952, 365–369.
 67 Halldorf 2017, 130–132, 136–137.
 68 Huhta 2013, 199–203; Laine 2014, 4–6.
 69 Ribbner 1957, 108.
 70 Lindmark 1995, 15–25; Hodacs 2003, 140–141; Andreasson 2006, 54–65.

kristillisyyttä ja uskovien välistä yhteyttä.⁷¹ Tästä näkökulmasta kyse ei siis välttämättä ollut passiivisesta sulautumisesta, vaan uusien yhteistyötahojen mahdollistamasta toimintatapojen muutoksesta.

Järjestöissä kirkon valtaapitävien rinnalla toimineet herrnhutilaiset eivät ajautuneet avoimiin konflikteihin toiminnan tavoitteiden tulokinnasta, mutta yksityiskirjeissä pietistisiä päämääriä ei piiloteltu. Waetterdahlin ja Renqvistin kirjeenvaihdossa seurattiin kirjahankkeiden ohella jatkuvasti myös herätysten etenemistä. Waetterdahl iloitsi esimerkiksi Norlannin lukijaliikkeen kehityksestä vuonna 1816 kuin se olisi ollut ES:n traktaattien aikaansaamaa.⁷² Samaan tapaan hän raportoi toiminnan tuloksista Lontooseen RTS:lle, mutta kävi myös kirjeenvaihtoa Herrnhutin suuntaan.⁷³ Kirjeiden vastaanottajista riippuen samoja kansanherätyksiä lieneekin tulkittu paitsi evankelikaalisen myös herrnhutilaisen lähetystyön hedelmiksi. Herrnhutilaisuus näyttäisi olleen eräänlainen Pohjolan kirjaherätyksen harmaa eminenssi, jonka vaikutusten arviointi 1800-luvun kansanherätysten leviämiseen on yhä kesken.

OMATOIMISESTA KOLPORTÖÖRISTÄ LAILLISTETUKSI KIRJAKAUPPIAAKSI

Ajatuksen Väänäsen kirjakaupan perustamisesta kätilöi vuonna 1817 Kuopiossa vierailut John Paterson, joka vastaavasti kannusti myös kveekariystäväänsä James Finlaysonia perustamaan tehtaan Tammerkoskelle.⁷⁴ Merkantilistisen talouspolitiikan mukaisesti kirjakaupan perustamiselle tarvittiin kuitenkin privilegio, jollaisen saattoi 1810-luvun lopulla myöntää Senaatin talousosasto.⁷⁵ Pietari Väänäsen lupahakemus kirjattiin saapuneeksi 4.7.1818 ja käsiteltiin ensimmäisen kerran Senaatin talousosaston istunnossa 3.11.1818. Hakuprosessi oli asiakirjatasolla käynnistynyt jo 13.12.1817, jolloin Väänänen pyysi mainetodistuksen seurakuntansa pastorilta sekä taloudelliset takaussitoumukset kirjakaupan perustamista varten raatimies Johan Collinilta sekä kauppias Makar Gurstjeviltä, jonka naapuritontille kirja-kauppaa kaavailtiin.⁷⁶

Hakemuksen liitteinä olleista Kuopion, Piekämäen, Leppävirran ja Rautalammin kirkkoherrojen suosituksista selviää, että Väänänen oli toiminut kolportöörinä jo kymmenisen vuotta. Sitä vastoin Liperin kirkkoherra N. J. Peranderin (1763–1831) suosituksesta ei ilmene, että Väänänen olisi vaikuttanut Pohjois-Karjalassa. Suositus lieneekin Liperiin vuonna 1817 papiksi siirtyneen Renqvistin järjestelemä.⁷⁷

Rautalammin kirkkoherra Johan Fredrik Bouchtin (1771–1846) suositus kuvaa Väänäsen myyntivalikoimaa:

Wäänänen myös Pohjois-Savon rovastikunnassa on monet vuodet myynyt ja tarjonnut aapisia, katkismuksia ja virsikirjoja kuin myös hengellisiä kirjoja ja kirjoitelmia ja siten suureksi osaksi vähentänyt rahvaan kirjojen puutetta täällä pohjoisessa, joka meidän kaukaisissa seurakunnissamme usein vallitsee. Hän on myös toimittanut kristillisyyttä kohottavista kirjasista käännöksiä suomen kielelle, jotka hän on painattanut omalla kustannuksellaan.⁷⁸

Kaupustelu oli alkanut uskonnollisella peruskirjallisuudella laajentuen sitten Väänäsen kustantamiin traktaatteihin. Väänänen toimi kustantajana muissakin julkaisuhankkeissa vaihtelevalla menestyksellä. J. J. Malmberg ryhtyi 1810-luvun alussa suomentamaan Johann Arndtin (1555–1621) neliosaista teosta *Totisesta kristillisyydestä*, mutta työ jäi virkakiireiden vuok-

71 Hindmarsh 2005, 162–163; Mettele 2009, 93–95; Laine 2014, 14–15.

72 Akiander 1863 VII, 91–95.

73 RTS Proceedings 1820, 353–355; Ribbner 1957, 106–111.

74 Akiander 1862 VI, 198–199; Gummerus 1912, 87, 88, 100–105.

75 Hakapää 2008, 40–46; Paloheimo & Uotila 2015.

76 KA S TalRegA Eb:155 akti 356/133 Petter Wäänänen 4.7.1818; Toivanen 2000, 106–107; Martikainen & Puurunen 2020, 23.

77 Stenberg 1962, 25–31; Laine 2005, 152–153.

78 KA S TalRegA Eb:155 akti 356/133 Petter Wäänänen 4.7.1818; Stenberg 1962, 29.

si kesken. Ensipainoksen esipuheesta ilmenee, että vuonna 1814 Väänänen etsi Renqvistin välityksellä Turusta uutta kääntäjää teokselle, mutta kun sellaista ei löytynyt, Renqvist tarttui itse haasteeseen. Väänänen tilaustyö näyttäisi olleen myös Gustaf Murrayn saarnan *Niiden ihmisten sielun vaara, jotka parannuksensa viivyttävät* suomentaminen. Renqvist suomensi saarnan, mutta käännös ei saanut painolupaa vuonna 1817 ja sen suomensi lopulta Gustaf Rancken.⁷⁹

Kun Väänänen matkusti kevättalvella 1818 Turkuun jättämään lupahakemustaan, hän majoittui Ranckenin luona, joka myös avusti häntä hakuprosessissa.⁸⁰ Hakemuksen asiakirjojen joukossa on Väänänen 16.3.1818 Turun kaupungin notaarin luona allekirjoittama valtakirja hakemuksen käsittelyä varten, mutta lisäksi vielä 25.3.1818 Kuopion maistraatissa päivätty todistus Väänänen takaajien riittävästä varallisuudesta.⁸¹ Väänänen oli siis palattava Kuopioon ja toimitettava vielä puuttumaan jäänyt asiakirja Turkuun. Valtakirja tarvittiin, jotta lopullisen hakemuksen saattoi laatia ammattitaidollaan Turun hovioikeuden aktuaari Nils Efraim Rancken (1789–1850), joka oli Gustaf Ranckenin poika.⁸² Ilman ystävien apua ruotsinkielinen byrokraatia olisikin ollut savolaiselle talonpojalle ylittämätön este.

Väänänen tukijat pyrkivät edistämään hanketta vielä senkin jälkeen, kun hakemus oli jo jätetty. Kirjeessään Renqvistille 22.10.1818 Waetterdahl kertoo pyytäneensä Nordqvistia vetoamaan Turussa arkkipiispa Tengströmiin, jotta tämä arvovallallaan voisi vaikuttaa senaatin päätökseen asiassa.⁸³ Senaatin talousosasto ei kuitenkaan tehnyt istunnossaan 3.11.1818 hätköityjä päätöksiä, vaan päätti selvittää, paljonko maassa entuudestaan oli kirjakauppaprivilegioita. *Åbo Allmänna Tidning* -lehdessä 21.11.1818 pyydettiin maan kirjakauppaprivilegioiden haltijoita ilmoittautumaan, mikä poiki vain kaksi vastausta Turusta. Koska kuopiolainen kirjapuoti ei uhannut turkulaisten elinkeinoa, Senaatin talousosasto hyväksyi hakemuksen 16.2.1819.⁸⁴

Väänänen siirsi kesällä 1819 kirjansa Kehvon kylältä Kuopion kaupunkiin, jossa paikka uudelle kodille ja kirjakaupalle järjestyi vuonna

1815 valmistuneen Kuopion kivikirkon kupeesta. Väänänen uutta viiteryhmää olivat nyt kaupungin virkamiehet, porvarit ja käsityöläiset, joista osan hän tunsu entuudestaan heränneiden piirin kautta. Siteet vanhoihin ystäviin vahvistuivat, kun Väänänen avioitui kesällä 1819 hopeaseppä Jacob Lundströmin ottotyttären Anna Margareta Sellströmin (1799–1839) kanssa.⁸⁵

KIRJAKAUPPIAS VÄÄNÄNEN SAVOLAISENA SOLMUNA PAPISTON KIRJAVÄLITYSVERKOSTOISSA

Uuden kirjakauppiiaan tuli rakentaa paitsi liiketila myös tarpeelliset ammatilliset verkostot.⁸⁶ Väänänen ensimmäisiä toimia kirjakauppiiaan olikin Suomen Evankelisen seurana jäseneksi liittyminen 8.3.1819. Hän oli ensimmäinen savolainen yhdistyksessä, jonka jäsenistö painottui Turun ympäristöön. Vaikka seurana taustalla vaikutti monia Väänänen tuttavuuksia, toimintaympäristö oli muuttunut: seura oli herrnhutilais-henkisen ystäväjoukon sijaan kirkon ylimmän johdon ohjauksessa.⁸⁷ Seuran alkuvuosilta on säilynyt tilastot traktaattien painosmääristä ja jakelulistat rovastikunnittain koko maahan.⁸⁸ Savo-Karjalan läänin alueelle kirjasia toimitettiin seuraavasti.

79	Akiander 1861 V, 338–339; Perälä 2005, 37–39; Lauerma 2012, 9.
80	Akiander 1862 VI, 198–199.
81	KA SA TalRegA Eb:155 akti 356/133 Petter Wäänänen 4.7.1818.
82	Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852; Nils Efraim Rancken.
83	Akiander 1862 VI, 198–199; Akiander 1863 VII, 102–103.
84	KA SA TalRegA Eb:155 akti 356/133 Petter Wäänänen 4.7.1818; Notificationer 1818; Stenberg 1962, 30–31; Hakapää 2008, 70–73.
85	KA Jns Kuopio srk Rippikirja 1816–1823, 76 (Kau-punki 40); Toivanen 2000, 102–110; Martikainen & Puurunen 2020, 23–25.
86	Hakapää 2008, 86–91.
87	KA Trk SEA H:1 Bidrag till Finska Evangeliska Sällskapet i Åbo, 69; Schmidt 1952, 360–365.
88	KA Trk SEA H:1 Förteckning på Evangeliska Sällskapet i Åbo finska och svenska små skrifter.

	1819		1820		1821		1822	
Painoksia kirjasista N:o	1, 2, 3		4, 5		6, 7		8, 9, 10, 11	
Painettuja kirjasia yht.	54413		38049		39545		68002	
rovastikunta	lahj.	myy.	lahj.	myy.	lahj.	myy.	lahj.	myy.
P-Savon ylinen	600	0	400	100	400	100	650	250
P-Savon alinen	1200	0	800	200	800	200	1250	500
Karjalan ylinen	600	0	420	100	500	100	800	250
Karjalan alinen	900	0	600	200	600	200	1200	500
summa	3300	0	2220	600	2300	600	3900	1500
levikki S-K:ssa yht.	3300		2820		2900		5400	

	1823		1824		1825	
Painoksia kirjasista N:o	12, 13		14, 15		16	
Painettuja kirjasia yht.	40000		28050		40000	
rovastikunta	lahj.	myy.	lahj.	myy.	lahj.	myy.
P-Savon ylinen	600	150	400	150	600	200
P-Savon alinen	800	200	500	150	800	200
Karjalan ylinen	500	100	350	100	500	100
Karjalan alinen	600	200	400	150	600	200
summa	2500	650	1650	550	2500	700
levikki S-K:ssa yht.	3150		2200		3200	

Taulukko 2. Evankelisen seurun suomenkielisten traktaattien levikki Savo-Karjalan rovastikunnissa vuosina 1819–1825.

Muutamia satoja kirjasia kustakin painoksesta päätyi myytäväksi kirjansitojille ja Frenckellin kirjakauppaan, mutta yllättäen Väänäsen nimi ei esiinny lainkaan jakelulistoissa, vaikka hän oli seurun virallinen asiamies Kuopiossa. Kirjediaarin perusteella myöskään seurun viralliskirjeitä ei lähetetty Väänäselle kuin satunnaisesti.⁸⁹

Pelkkä kannatusjäsen Väänänen ei kuitenkaan ollut. Johtokunnan kokouspöytäkirjasta

5.4.1829 ilmenee, että Väänänen oli lähettänyt arkistonhoitaja Matthias Nordqvistille myyntituottoa vajaan 18 riikintaalerin arvosta seteleinä. Tapaus tuli sattumalta kirjatuksi pöytäkirjaan, koska rahastonhoitajan sairastuttua rahat

89 KA Trk SEA A:1 Fribrevs Bok för Evangeliska Sällskapet i Åbo År 1830. Väänäselle lähetetty kirjeet 18.3.1830 ja 6.9.1830; Schmidt 1952, 363–364.

	Raamatut		Uudet testamentit		muuta	yhteensä		
	kaikki	lahj.	kaikki	lahj.		lahj.	myyty	lahj.
1818–28	2000	225	2500	710	800	3565	1735	5300
1828–38	101	4	1600	280	200	1417	484	1901
1838–48	357	46	1355	661	1650	1005	2357	3362
1848–58	1300	23	3330	3330	-	1277	3353	4630

Taulukko 3: Kuopion Pipliaseuran levittämä kirjallisuus vuosina 1818–1858 (Hyvärinen 1918, 9–13, 19).

otti poikkeuksellisesti haltuunsa piispa Tengström.⁹⁰ Seuran traktaatteja myytiin tyypillisesti 1,5 killingin kappalehinnalla, joten Väänäsen lähettämä summa vastasi noin 550 traktaatin myyntituottoa eli suuruusluokaltaan vuosittain Väänäsen toimialueelle lähetettyjen kirjasten määrää.

Väänänen teki yhteistyötä myös Kuopion Pipliaseuran kanssa, jolle hän toimitti kirjoja Turusta.⁹¹ Seuran johtokunnan jäsenyyttä Väänänen joutui kuitenkin odottamaan vuoteen 1832,⁹² mikä saattoi johtua seuran yläluokkaisesta luonteesta. Patersonin aloitteesta joka maakuntaan perustettiin alueseura, jota johti aina paikallinen maaherra. Vuonna 1818 perustetun Kuopion Pipliaseuran puheenjohtajuus säilyi virassa olevalla maaherralla vuoteen 1851, jolloin se siirtyi vastaperustetun hiippakunnan piispalle.⁹³ Kehvolainen talonpoika lienee ollut outo lintu kaupungin korkeimpien virkamiesten ruotsinkielisissä kokouspöydissä.

Kestävin säie Väänäsen verkostoissa oli yhteys Renqvistiin. Renqvist omaksui kirjakustantajana itseriittoisen työotteen ja rakensi oman jakeluverkoston, jossa Väänäsen kirja puoti muodosti merkittävän solmukohdan.⁹⁴ Renqvist oli ajoittain pahoin velkaantunut, ja käteisvarojen puute hankaloitti jo painettujen teosten sidottamista, postittamista asiamiehille ja siten myös myyntiä. Väänäsen kanssa Renqvist saattoi kuitenkin käydä vaihtokauppaa.⁹⁵ Renqvistin painotuotteet tulivat Väänäselä usein suoraan kirjapainosta sitomattomina. Osamaksuna näistä Väänänen sidotutti paitsi

omaan myyntiin tulevat kappaleet myös suuria erinä kirjoja, joita hän lähetti edelleen myytäväksi Renqvistin asiamiehille. Väänäsen kautta kulki jopa sadoissa laskettavia kirjaeriä ainakin Kajaniin, Pieksämäelle, Liperiin ja Mikkeliin.⁹⁶

Koska Väänäsen kirjapuodin arkistoa ei ole säilynyt, tarkkoja tietoja myynnin volyymistä ei ole. Kirjeenvaihdon perusteella Väänänen näyttäisi kuitenkin ottaneen myyntiin kutakin Renqvistin julkaisua muutamasta kymmenestä pariin sataan kappaletta kustakin painoksesta.⁹⁷ Väänänen hoiti osin myös Renqvistin asioita kirjapainojen suuntaan, mitä hankaloitti Renqvistin ystävyysuhteisiin perustuva velkatalous. Barckin kirjapaino Oulusta ei suostunut toimitamaan uusia kirjaeriä ennen kuin vanhat oli maksettu, minkä Väänänen ilmaisi Renqvistille

- 90 KA Trk SEA C:2 Evankelisen seuran pöytäkirja 5.4.1829 § 4. Tämäkään lähetys ei näy seuran kirjeidiareissa, joten nähtävästi hän asioi muutenkin suoraan Nordqvistin eikä seuran sihteerin kanssa.
- 91 KA Trk SPA Ea:1 Räkning öfver -- Bibel Sällskaps i Kuopio Cassa för år 1825.
- 92 Kakkuri 2015, 157.
- 93 Hyvärinen 1918, 37–40; Kakkuri 2015, 99–102.
- 94 Laine 2005, 157–165.
- 95 KA HR P. Väänänen H. Renqvistille 29.11.1827; Laine 2005, 184.
- 96 KA HR P. Väänänen H. Renqvistille 4.5.1838, 22.12.1838 ja 4.5.1843; Laine 2005, 178–179.
- 97 KA HR P. Väänänen H. Renqvistille 29.11.1827, 22.12.1838; Laine 2005, 164.

savolaisittain: ”hään oli ruvennut juonimaan, eikä sanonut antavansa ennen kuin entisistä tehän selvä”.⁹⁸ Tilanne helpottui, kun Karstenin kirjapaino aloitti Kuopiossa 1843, jolloin Väänänen saattoi seurata painotöiden etenemistä kotikulmillaan.⁹⁹

Yhteistyötä Renqvistin kanssa varjosti Renqvistin oppiriidat Paavo Ruotsalaisen kanssa, joita Johan Fredrik Bergh (1795–1866) yritti tuloksetta sovittelua Kuopiossa vuonna 1824. Valintalanteessa Kuopion heränneet tunnustautuivat Ruotsalaisen seuraajaksi, mutta Väänänen säilyi loppuun asti myös Renqvistin ystävänä, mikä antoi aiheen L. J. Niskasen (1796–1853) kitkerään arvioon ”kahakätisyydestä”: ”Hän piti kaikki hyvänä, niin Paavon kuin myöskin Lustin ja kaikki muut tekopyhät.”¹⁰⁰ Tällainen tasapainoilu eri herätyssuuntien välillä lienee ollut Väänäselle paitsi liiketoiminnallisesti välttämätöntä myös hänen sovinnolliselle luonteelleen ominaista. Kuopion tuomiorovasti A. G. Borg (1810–1883) luonnehti Väänästä Akianderille:

Juuri se, että kaksi niin erilaista oppisuuntaa saattoi kutsua häntä veljeksi Kristuksessa, oli hänen aidoin luonteenpiirteensä. On tunnettu tosiasia, kuinka paljon hän vauhditti savolaisen pietismin leviämistä myymällä erityisesti Björqvistin ja Wegeliuksen postilloita.¹⁰¹

Renqvistin ohella myös Pohjanmaan herännäispapistolla oli 1840-luvulla enenevässä määrin julkaisuhankkeita.¹⁰² Aktiivisin toimija tässä nuorten pappien verkostossa oli Nils Gustaf Malmberg (1807–1858), joka kustansi muun muassa useita painoksia Björqvistin postillaa.¹⁰³ Kirjojen toimitus Pohjanmaalta Savoan hoitui Suonenjoen kautta Berghin pappisveljesten välityksellä. Palkkioksi Väänäselle myydyistä postilloista luvattiin joka yhdestoista kappale ilmaiseksi.¹⁰⁴

Vielä vanhoilla päivillään Väänänen palasi juurilleen pienten kirjasten kustantajana ja painatti Karstenilla vuonna 1844 yhden painoarkin kokoisen vihkosen *Hää Vaatteet. Saarna 20. Sunnuntaina Kolminaisuuden päivästä. Matth. 22: 1–14*.¹⁰⁵ Hänen terveytensä alkoi kuitenkin jo heiketä, eikä

hän enää vuoden 1843 jälkeen osallistunut Kuopion Piipliaseuran kokouksiin.¹⁰⁶ Väänänen kuoltua 1846 Kuopion Piipliaseuran arkistonhoitajana toimi 1846–48 lehtori Julius Immanuel Bergh (1810–1878). Bergh teki aloitteen uusien jäsenten hankinnasta: nimilista on sikäli kiinnostava, että joukossa oli useita talonpoikia mukaan lukien Paavo Ruotsalainen. Aloite kuitenkin raukesi.¹⁰⁷ Väänänen elämäntyössä yhdistyivät harvinaiseksi jääneellä tavalla vaatimaton sovinnollisuus kykyyn luoda kirjahankkeiden kautta yhteyksiä yli sääty-, herätys- ja valtakuntarajojen.

JÄLKIMAINIELTAAN ”KAIKIN PUOLIN VÄHÄINEN” JA ”KAHAKÄTINEN”?

Muutama vuosi Väänänen kuoleman jälkeen *Suomettaressa* keskusteltiin maan kirjakauppa-toiminnan tilasta. Eräs kirjoitus valotti tilannetta Savossa:

Kuopiosta ei löytynyt eräitä vuosia takaperin muuta kirjakauppaa, kuin eräs onnetoin ja kaikin puolin vähäinen niin kutsuttu kirjapuoti, josta ostaja ei löytänyt muuta kuin virsikirjan, katekismuksen, harvoin piiplian ja hätähätää ”arkkiveisuja”.¹⁰⁸

- 98 KA HR P. Väänänen H. Renqvistille 21.12.1843.
 99 KA HR P. Väänänen H. Renqvistille 11.10.1843; Toivanen 2000, 200–204.
 100 Akiander 1862 VI, 196, 198; Salonen 1930 I, 150–152.
 101 Akiander 1862 VI, 197.
 102 Rosendal 1905 III, 271–277.
 103 Pipping 1802; Akiander 1863 VII, 348–352; NGM 34: N. G. Malmberg J. Grönbergille 25.3.1844; NGM 44: N. G. Malmberg J. I. Berghille 21.11.1849.
 104 NGM 35: N. G. Malmberg J. I. Berghille 15.9.1844.
 105 KA HR P. Väänänen H. Renqvistille 21.12.1843, 14.3.1844; Pipping 1856–1857, nro 3101.
 106 KA Jns KPA Ca:1 Kokouspöytäkirjat 1837–1845.
 107 KA Jns KPA Ca:2 Kokouspöytäkirja 15.4.1846 § 6; Rosendal 1905 III, 19–41; Hyvärinen 1918, 38; Kakuri 2015, 158–159.
 108 Muistutuksia sanomalehdelle: Åbo Tidningar 1848.

Pettyneen asiakkaan koruton kuvaus antoi luultavasti realistisen kuvan Väänäsen kirjapuodin tarjonnasta sen loppuvuosilta. Kun kirjakaupalle ei löytynyt jatkajaa, toiminta lienee hiipunut rinta rinnan Väänäsen terveydentilan kanssa. Myöhemmin Väänäsen kirjapuodin tiloissa toimi rakennusta laajentaen aivan muita kauppiaita, joista tunnetuimpana sekatarvakauppaa ja kirjailijasalonkia pitänyt Minna Canth (1844–1897).¹⁰⁹ Vaikka Väänäsen elämäntyön voisi ajatella sopivan taustaluvuksi Canthin kirjailijapersoonan kautta avautuvaan kertomukseen modernin lukukulttuurin synnystä, Väänäsen kirjapuodin ovesta ei kuljettu kohti suomalaisen kaunokirjallisuuden läpimurtoa vaan aivan muihin kirjallisiin maailmoihin.

Toisaalta Väänäsen elämänvaiheita voi lukea kertomuksena talonpojan sosiaalisesta noususta porvariksi. Kertomuksen punaiseksi langaksi hahmottuu alenevaan säätykiertoon joutuneen äidin välittämä lukuinto, jonka varaan heittäytymällä avautui paluutie ylempiin säätyihin. Väänäsen elämänselämissä kenties toteutuivatkin ne äidin toiveet, joita niin ikään säätyläistäustainen Anna Ruotsalainen os. Svahn (1756–1831) turhaan elätteli lahjakkaan poikansa Paavo Ruotsalaisen kohdalla. Väänäsen kirjakaupasta ei silti saa liiketaloudellista menestystarinaa.

Tässä artikkelissa Väänäsen elämäntyötä on peilattu laajempiin evankelikaalisen ja herrnhutilaisiin verkostoihin, joiden yhteydet Savon herännäisyyteen ovat paljastuneet aiemmin tunnettua laajemmiksi. Kehvolaisen talonpojan ja angloamerikkalaisten evankelikaalien välisiä yllättäviä yhteyksiä jäljitettäessä päähenkilö on kuitenkin ajoittain kadonnut kuvasta. Palatkaamme siis vielä Kuopion torin kulmille:

Usein hän istui askeettisessa mutta riittävän hyvin varustellussa kirjapuodissaan hiljaa syventyneenä kirjanlukuun. Suomenkielisen painoksen valmistuttua Arndtin *Totisesta kristillisyydestä* tuli hänen rakkain kirjansa.¹¹⁰

Elämäntyönään Pietari Joosef Väänänen paitsi edisti, myös harjoitti pietististä lukukulttuuria: *Totinen kristillisyyden* oli Väänäsen lempikirja,

mutta myös hänen aloitteestaan suomennettu ja levitetty teos. John Patersonin ja herrnhutilais-evankelikaalisten piirin rohkaisemina Väänänen ja Renqvist aloittivat uran kirjojen julkaisijoina ja kaupustelijoina. Amerikasta nähtynä Väänäsen työ oli osa maailmanlaajuista evankelikaalista herätystä, mutta lopulta Väänänen ja Renqvist omaksuivat evankelikaalisuudesta uskontulkinnan sijaan toimintamallin kansankielisten ja edullisten kirjasten levittämisestä. Vaikka Väänänen toimi sekä Evankelisen seurana että Kuopion Piipiaseuran vastuutehtävissä, pappisystäviensä kanssa hän levitti etupäässä juurevia puritaanisia ja pietistisiä hartauskirjoja. Julkaisuvälinoillaan he vaikuttivat siihen, millaisen tulkinnallisen viitekehyksen kautta kansanherätystä ryhdyttiin Savo-Karjalassa sanallistamaan.

TM Olli Viitaniemi toimii pastorina Kuopion tuomiokirkkoseurakunnassa ja tekee väitöskirjasta Helsingin yliopiston teologiseen tiedekuntaan Savo-Karjalan heränneiden talonpoikien kirjallistumisesta 1700–1800-lukujen taitteessa.

• olli.viitaniemi@evl.fi

109 Martikainen & Puurunen 2020, 30–39.

110 Akiander 1862 VI, 196.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto Helsinki	KA
Henrik Renqvistin arkisto	HR
Senaatin arkisto	S
Taloussoston registraattorin konttorin arkisto	TalRegA
Valitus- ja anomusaktit	Eb 155
Kansallisarkisto Hämeenlinna	KA Hml
Porvoon tuomiokapitulin arkisto	PTA
Luettelo sisälukutaidon oppineista 1746–1756	Ed 15 1
Kansallisarkisto Joensuu	KA Jns
Kuopion maa- ja kaupunkiseurakunnan arkisto	Kuopio srk
Rippikirja II 1749–1759	I Aa:4
Rippikirja I 1782–1791	I Aa:9
Rippikirja I 1796–1804	I Aa:11
Rippikirja I 1805–1812	I Aa:13
Rippikirja 1816–1823	
Lastenkirja I 1786–1804	I Ab:3
Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1767–1787	I Ca:6
Kuopion Piipiaseuran arkisto	KPA
Pöytäkirjat 1837–1845	Ca:1
Pöytäkirjat 1846–1894	Ca:2
Kansallisarkisto Turku	KA Trk
Suomen evankelisen seuran arkisto	SEA
Lähetettyjen kirjeiden diaari 1829–1874	A:1
Pöytäkirjat 1818–1847, 1818–1870	C:1–2
Sekalaiset asiakirjat 1818–1825	H:1
Suomen Piipiaseuran arkisto	SPA
Saapuneet kirjeet 1815–1836	Ea:1

Sanoma- ja aikakauslehdet

- Inrikes: Helsingfors. (1843). *Helsingfors Tidningar* 11.11.1843, 1.
- Muistutuksia sanomalehdelle: Åbo Tidningar. (1848). *Suometar* 13.10.1848, 1–3.
- Notificationer. (1818). *Åbo Allmänna Tidning* 12.11.1818, 4.
- Om sekterismen i trakterna af Kajana. (1835). *Helsingfors Morgonblad* 29.6.1835, 3.7.1835, 6.7.1835 & 10.7.1835.
- Pietistisk Sekterism. (1846). *Saima* 4.4.1846, 2.
- Painetut lähteet**
- Akiander, Matthias (1857–1863). *Historiska Upplýsingar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider: Delar I–VII*. Helsingfors: Kejsarliga Alexanders Universitet.
- History of Tracts (1820). *History of Tracts*. Andover: New England Tract Society.
- Hornborg, A. J. (1872). *Sammandrag af Domkapitlets i Borgå härförinnan otryckta Cirkulärbref (1725–1829) i alfabetisk och kronologisk följd utarbetadt af A. J. Hornborg*. Borgå: Domkapitlet i Borgå.
- Hyvärinen, Eero (1918). *Kuopion Piipiaseura 10.4.1818–10.4.1918*. Kuopio: Kuopion kirjapaino- ja Sanomalehti Oy.
- NGM (1986). *Niilo Kustaa Malmbergin kirjeet*. Toim. Pentti Taipale. Lapua: Herättäjä-Yhdistys.
- NY RTS Report (1817). *The Fifth Annual Report of the New-York Religious Tract Society*. New York: J. Seymour.
- Pipping, F. W. (1856–1857). *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på Finska... / Luettelo Suomeksi prääntätystä kirjoista*. Näköispainos. Porvoo: WSOY, 1967.
- [Richmond, Legh] (1814). *Yhden Torpari Flikan Kristillinen elämä ja Autuallinen Kuolema*. Suomentanut Gustaf Rancken. Turku: Frenckell ja poika.
- Rosendal, Mauno (1902–1915). *Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla: I–IV*. Oulu: Kustannus Oy Herättäjä.
- RTS Proceedings (1820). *Proceedings of the First Twenty Years of the Religious Tract Society*. London: RTS.

Internet-lähteet

- Yrjö Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852. Hans Hollender. Verkkojulkaisu 2005. <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=2946> (luettu 15.4.2020).
- Yrjö Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852. Johan Essbjörn. Verkkojulkaisu 2005. <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=11132> (luettu 24.11.2020).
- Yrjö Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852. Nils Efraim Rancken. Verkkojulkaisu 2005. <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=11498> (luettu 24.11.2016).

Kirjallisuus

- Ahokas, Minna (2018). *Pro fide et christianismon kristillinen valistustoiminta 1770-luvulta 1800-luvun alkuun. Hyödyllisen tiedon piirit: Tutkimuksia papistosta, rahvaasta ja tiedon rakentumisesta 1700-luvulla*. Toim. Minna Ahokas & Esko M. Laine. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 84–142.
- Airas, Kaarlo (1929). Juho Lustig eli Puustijärvi yhdysiteenä n.s. Viklundilaisen herätysliikkeen ja Savon herännäisyyden välillä. *Teologinen Aikakauskirja* 34, 104–119.
- Andreasson, Hans (2006). Kontinuitet och kontrast: Svenska Missionsförbundet och det herrnhutiska väckelsearbetet. *Pietisk och herrnhutisk väckelsekultur i Norden: Föreläsningar vid Nordvecks konferens i Christiansfeld 25.–27.8.2005*. Red. Sixten Ekstrand. Åbo: Åbo Akademis tryckeri, 52–74.
- Fowler, Vivia (2006). American Religious Tracts and Children's Spirituality. *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF: The Religious Tract Society, Lutterworth Press and Children's Literature*. Toim. Dennis Butts & Par Garret. Cambridge: The Lutterworth Press, 75–86.
- Fyfe, Aileen (2004). Commerce and Philanthropy: The Religious Tract Society and the Business of Publishing. *Journal of Victorian Culture* 9:2, 164–188.
- Gilmont, Jean-François (1999). Protestant Reformation and Reading. *A History of Reading in the West*. Toim. Guglielmo Cavallo & Roger Chartier. Amherst & Boston: University of Massachusetts Press, 213–237.
- Halldorf, Joel (2017). Storytelling and Evangelical Identities. *Spiritual and Ecclesiastical Biographies: Research, Results and Reading*. Toim. Anders Jarlert. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 128–139.
- Hamilton, Cynthia S. (2011). Spreading the Word: The American Tract Society, The Dairyman's Daughter, and Mass Publishing. *Book History* 4, 25–57.
- Hindmarsh, D. Bruce (2005). *The Evangelical Conversion Narrative: Spiritual Autobiography in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press.
- Hodacs, Hanna (2003). *Converging World Views: The European Expansion and Early-Nineteenth-Century Anglo-Swedish Contacts*. Diss. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Huhta, Ilkka (2002). Kirkkokansa autonomian kauden Kuopiossa. *Elämän veden virrassa: Kuopion emäseurakunta 450 vuotta*. Toim. Matti Komulainen. Kuopio: Kuopion ev.lut. seurakuntayhtymä, 86–113.
- Huhta, Ilkka (2007). Pietari Joosef Väänänen. *Suomen kansallisbiografia* 10. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 775–776.
- Huhta, Ilkka (2012). Suomalaisen herätysliikejulkisuuden erityispiirteitä autonomian kauden alkupuolella. *Teologinen Aikakauskirja* 117:4, 356–370.
- Huhta, Ilkka (2013). Herätysliikehistoria. *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Olavi Antila et al. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 197–211.
- Klinge, Matti (2009). *Napoleonin varjo: Euroopan ja Suomen murros 1795–1815*. Helsinki: Otava.
- Koskenvesa, Esko (1984). *Synodaalirikokous Porvoon hiippakunnan hallinnossa 1723–1870*. Diss. Helsinki. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

- Laine, Esko M. (2002). Kirkon ja jumalanpalveluksen merkitys kuopiolaiselle yhteisölle 1600–1700-luvuilla. *Elämän veden virrassa: Kuopion emäseurakunta 450 vuotta*. Kuopio: Kuopion ev.lut. seurakuntayhtymä, 54–85.
- Laine, Esko M. (2014). Lestadiolaisuuden juuret: Jatkuvuus Tornionjokilaakson herätysliikehistoriassa ja sen tutkimuksessa. *Teologinen Aika-kauskirja* 119:1, 4–18.
- Laine, Esko M. & Tuija Laine (2010). Kirkollinen kansanopetus. *Huoneentaulun maailma: Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 258–312.
- Laine, Tuija (2005). Henrik Renqvistin kirjanvälitysverkosto vuosina 1816–1861. *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiiana 1815–1866*. Toim. Tuija Laine & Anna Perälä. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 149–189.
- Laine, Tuija (2006). *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita: Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laine, Tuija (2017). *Aapisen ja katekismuksen tavaimisesta itsenäiseen lukemiseen: Rahvaan lukukulttuurin kehitys varhaismodernina aikana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lauerma, Petri (2012). *Kristityn vaellus varhaisnyky-suomen merkinnässä: Jakob Johan Malmergin suomennosten kielellinen kehitys 1800-luvun kirjasuomen murroksessa*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 31. http://kaino.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk31/kristityn_vaellus_varhaisnyky-suomen_merkinnassa.pdf (luettu 25.4.2020).
- Lindmark, Daniel (1997). *Puritanismen och lättsinnet: Fem föredrag om folkläsning och folklig fromhet*. Umeå: Umeå Univeristet.
- Lindmark, Daniel (2011). Popular Education and Religious Reading in Early Nineteenth-Century Sweden. *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*. Toim. Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen. Cambridge: Cambridge Scholars.
- Lindmark, Daniel (2017). Saami Exemplary Narratives, Transnational Print Culture, and Religious Reading Experience by the Turn of the 18th Century. *Spiritual and Ecclestial Biographies: Research, Results and Reading*. Toim. Anders Jarlert. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 82–96.
- Lyons, Martyn (2010). *A History of Reading and Writing in the Western World*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Martikainen, Eeva & Hannu Puurunen (2020). *Kanttila, Kuopio. Rakennushistoriaselvitys*. Arkkitehtitoimisto Hannu Puurunen Oy. http://kanttila.fi/wp-content/uploads/2020/03/Kanttila_RHS_19032020_HPOY_low.pdf (luettu 9.6.2020).
- Mettele, Gisela (2009). *Weltbürgertum oder Gottesreich: Die Herrnhuter Brüdergemeine als globale Gemeinschaft 1727–1857*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Mäenpää, Ritva (1982). Herännäisjohtaja Juho Puustijärvi eli Lustig Pohjois-Savossa. *Genos. Suomen sukututkimusseuran aikakauskirja* 53, 57–60.
- Nord, David Paul (2002). Benevolent Capital; Financing Evangelical Book Publishing in Early Nineteenth-century America. *God and Mammon: Protestants, Money, and the Market, 1790–1860*. Toim. Mark. A. Noll. Oxford: Oxford University Press.
- Perälä, Anna (2005). Henrik Renqvistin julkaisu-toiminta. *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiiana 1815–1866*. Toim. Tuija Laine & Anna Perälä. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 19–104.
- Ribbner, Torvald (1957). *De svenska traktatsällskapet 1808–1856: Verksamhet och litteratur*. Diss. Uppsala. Lund: Gleerup.
- Ruuth, Martti (1915). Herrnhutiana: Lisiä Suomen herrnhutilaisliikkeen historiaan 1700-luvun jälkipuoliskolla. *Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta: Asiakirjoja ja tutkimuksia I*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 12:1. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 403–541.
- Salonen, Ilmari (1930–1931). *Henrik Renqvist I-II*. Helsinki: Otava.

- Schmidt, W. A. (1952). Piirteitä Suomen Evankelisen Seuran historiasta. *Ramus virens: In Honorem Aarno Maliniemi*. Helsinki: Suomen kirkko-historiallinen seura, 351–395.
- Stubenrauch, Joseph (2011). Silent Preachers in the Age of Ingenuity: Faith, Commerce, and Religious Tracts in Early Nineteenth-Century Britain. *Church History* 80:3, 547–574.
- Tuominen, Heli (2015). *Saarnaajista sanansaattajiksi: Maria Samuelintyttären, Catharina Lefrénin ja muiden naisten merkitys Tampereen seudun hengellisessä elämässä 1700–1800-luvulla*. Historian Pro gradu -tutkielma. Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö, Tampereen Yliopisto.
- Vásquez, Mark G. (2002). The Portable Pulpit: Religious Tracts, Cultural Power, and the Risk of Reading. *American Transcendental Quarterly* 16:2, 89–100.
- Villstrand, Nils Erik (2012). *Valtakunnanosa: Suurvalta ja valtakunnan hajoaminen 1560–1812*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Werth, Paul W. (2014). *The Tsar's Foreign Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*. Oxford: Oxford University Press.